

WOJCIECH BRZEZOWSKI, MARZANNA JAGIEŁŁO*

OD „ZOFIÓWKI” DO НАЦІОНАЛЬНОГО
ДЕНДРОЛОГІЧНОГО ПАРКА „СОФІЇВКА”.
HISTORIA, PRZEKSZTAŁCENIA I REWALORYZACJA
OGRODU PIĘKNEJ BITYNKI

FROM „ZOFIÓWKA” TO НАЦІОНАЛЬНИЙ
ДЕНДРОЛОГІЧНИЙ ПАРК „СОФІЇВКА”. HISTORY,
TRANSFORMATIONS AND RESTORATION OF
„THE BEAUTIFUL BITINIENNE” GARDEN

Streszczenie

Pod koniec XVIII w. na rubieżach ówczesnej Rzeczypospolitej powstał ogród, założony przez jedną z najosobliwszych par epoki: Stanisława Szczęsnego Potockiego, najbogatszego z polskich magnatów, a przy tym targowiczana, oraz jego żonę Zofię Glavani, na progu swojej kariery istambułską prostytutkę, która przeszła do historii jako Piękna Bitynka. Ich wspaniały ogród zaprojektowany został przez Ludwika Metzella i nazwany został Zofiówką. Od tego momentu minęło ponad 200 lat, w czasie których ogród zmieniał właścicieli, funkcje, nazwy, a nawet (trzykrotnie) przynależność państwową. Jego walory i sława oraz determinacja osób opiekujących się tym założeniem okazały się silniejsze niż przeciwności losu. Zostało to docenione wręczeniem Zofiówce w 1995 r. medalu „Europa Nostra”, przyznanego przez europejską federację stowarzyszeń, która powstała, aby propagować oraz chronić dziedzictwo kulturowe i środowisko naturalne Starego Kontynentu.

Słowa kluczowe: ogrody krajobrazowe, Ukraina

Abstract

At the end of the eighteenth century on the outskirts of the Rzeczypospolita was established the garden, founded by one of the most peculiar pairs of the era: Stanisław Szczęsny Potocki, the richest of the Polish magnates and at the same the traitor – member of Targowica, and his wife Sophie Glavani, on the beginning of her career Istanbul prostitute, who went to the history as “the beautiful Bitinienne”. Their magnificent garden was designed by Ludwik Metzell and named Zofiówka. From that moment passed more than 200 years, during which the garden changed owners, functions, names, and even (three times) national affiliation. The values and fame as well as the determination of the people who took care for the establishment proved to be stronger than adversities. In 1995 Zofiówka was awarded with medal “Europa Nostra” by pan-European network composed of heritage associations and foundations, created for the safeguarding of Europe’s endangered historic monuments, sites and cultural landscapes.

Keywords: landscape gardens, Ukraine

* Dr hab. inż. arch. Wojciech Brzezowski, prof. PW, prof. dr hab. inż. arch. Marzanna Jagiełło, Zakład Konserwacji i Rewaloryzacji Architektury i Zieleni, Wydział Architektury, Politechnika Wroclawska.

1. Wprowadzenie

Jeden z najsłynniejszych ogrodów dawnej Rzeczypospolitej powstał na jej ówczesnych kresach wschodnich w okolicach Humania. Już po drugim rozbiorze Polski teren ten znalazł się na terenie Rosji, początkowo carskiej, a od 1918 r. komunistycznej, w części przypisanej Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, która w 1991 r. uzyskała status niezależnego państwa. Niezwykła uroda tego miejsca, burzliwe dzieje, które znalazły odbicie zarówno w zmieniającej się formie ogrodu, jak i w jego nazwach, a także legenda otaczająca jego założycieli, przyczyniły się do wielokrotnie podejmowanych działań, zmierzających do opisanego tego założenia, od sławnego poematu Trembeckiego poczynając, na współczesnych opracowaniach autorów polskich i ukraińskich kończąc¹. I choć wydaje się, że wszystko na temat tego ogrodu już powiedziano, wciąż pojawiają się w jego sprawie nowe, nie do końca wyjaśnione wątki², a także na bieżąco rozwiązywane problemy rewaloryzacyjne.

2. Ogród Pięknej Bitynki

Położona na dalekich kresach dawnej Rzeczypospolitej Zofiówka, zawdzięcza swe powstanie słynnej parze, którą tworzyli Stanisław Szczęsny Potocki i jego metresa, a następnie żona – Zofia Glavani-Wittowa, znana na europejskich salonach jako Piękna Bitynka.

¹ Rosnącemu w ostatnich latach zainteresowaniu ogrodem, który coraz liczniej odwiedzany jest przez turystów, towarzyszy publikowanie wydawnictw propagujących wiedzę o Zofiówce, jej historii i kolekcji roślin. Wśród nich zwraca uwagę wydana przed kilku laty broszura autorstwa obecnego dyrektora Zofiówki Iwana Kosenki oraz Jekatieriny Szif, w której autorzy w dość kategorię sposób dowodzą, że wiodącym motywem w kompozycji ogrodu są odniesienia do Odysei. Próba takiej interpretacji pojawiła się wcześniej w artykule I.I. Najmarka, zamieszczonym w 1938 r. w czasopiśmie „Architektura Radjanskoj Ukrainy”, gdzie pisze on o związku kompozycji ogrodu z Odyseją (I. Kosenko, J. Szif, *Mify i skazania w parkie „Sofijewka”*, Uman 2006, s. 63).

² Zofiówce poświęcono wiele publikacji, które ukazywały się już w czasach jej tworzenia. Najsłynniejszą jest poemat S. Trembeckiego *Zofiówka*, napisany w 1802 r. i opublikowany ze wstępem Adama Mickiewicza (S. Trembecki, *Zofiówka*, Poznań 1822). Wcześniej ten poemat opublikowany został wraz z francuskim tłumaczeniem, którego autorem był Auguste de Lagarde de Chambonas (S. Trembecki, *Sophiowka. Poème polonais, traduit vers francais par le Comte de Lagarde*, Vienne 1815). Wydanie to opatrzone zostało sześcioma akwatintami, wykonanymi przez W.F. Schlotterbecka według rysunków szkockiego malarza W. Allana. Wśród ostatnich publikacji, opatrzonych licznymi przypisami i wykazami literatury, na uwagę zasługują: M. Swaryczewska, *Zofiówka Potockich w Humaniu*, Teka Komisji Architektury i Urbanistyki, t. XXIV, 1990, s. 101-108, t. XXV, 1992, s. 95-104; T.S. Jaroszewski, *Wychowaniec pojętny Gradywa. Wiadomość o Ludwiku Chrystianie Metzllu. Materiały do Dziejów Zofiówki pod Humaniem*, Rocznik Historii Sztuki, t. XX, 1994, s. 309-352; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 10: *Województwo braclawskie*, Wrocław 1996, s. 110-131; I. Kosenko, G. Hraban, W. Mitin, B. Garbuz, *Diendrologiczeskij park Sofijewka*, Kijew 1990; I. Kosenko, *Sofijivka*, Uman 2003.

Potocki zasłużył sobie na jednoznacznie negatywną opinię ze względu na meandry swych wyborów politycznych, które ściągnęły nań odium zdrajcy ojczyzny. Trzeba przy tym przyznać, że był dobrym gospodarzem swych dóbr. Zasługuje także na uznanie za decyzję osiedlenia się na dalekich kresach, co wymagało sporej odwagi w tamtych, jakże niespokojnych czasach³. Po 1774 r. Potocki obrał bowiem na swą rezydencję Tulczyn, gdzie w 1781 r. przystąpił do budowy wspaniałego pałacu, a następnie w 1793 r. założył przy rezydencji okazały ogród krajobrazowy nazywany „Chorosze”. Julian Ursyn Niemcewicz, podczas swej wizyty w Tulczynie w 1818 r., podziwiał ów: *...ogromny ogród z topolami włoskimi i nieznanymi tutaj sosnami*⁴. Józef Ignacy Kraszewski, który był tam w 1843 r., kiedy założenie to miało już okres największej świetności za sobą, zapisał natomiast, że ogród: *...cały płaski jest, a jednak ładny, grupy drzew rozmaitych i woda żywa, jedyną i główną są jego ozdobą liście pomieszane różnych rodzajów topoli, grabów, lip, jodeł, akacji, tworzą całość prześliczną*⁵. Warto dodać, że piramidalne topole, które widzieli Niemcewicz i Kraszewski, wcześniej nieznanne na Ukrainie, zostały przez Szczęsnego Potockiego sprowadzone do Tulczyna i potem rozpowszechniły się w okolicy, stając się wręcz znakiem rozpoznawczym należących do niego włości.

Ogród tulczyński prześcignęła sławą inna kreacja ogrodowa, stworzona dzięki funduszom Szczęsnego Potockiego i inspirującej roli Zofii. Jej życie stanowi przykład jednej z najbardziej zadziwiających karier epoki⁶. Młodą, zaledwie siedemnastoletnią dziewczyną, która sposobiła się do profesji kurtyzany w Stambule, „zaopiekował się” polski poseł Karol Boscamp-Lasopolski. Dzięki temu związkowi Zofia nabrała nie tylko ogłady towarzyskiej, ale zyskała również lepszą edukację, błyszcząc na spotkaniach towarzyskich w pałacu polskiej misji. Rok po opuszczeniu przez Bo-

³ Stanisław Szczęsny Potocki (1751-1805) był synem wojewody kijowskiego Franciszka Salezego Potockiego i Anny Elżbiety z Potockich (wojewodzianki poznańskiej). Ojciec przekazał mu ogromny spadek na Ukrainie, dzięki czemu stał się najbogatszym magnatem Rzeczypospolitej. Oblicza się, że posiadał półtora miliona hektarów i pracowało dla niego 130 tysięcy chłopów, a jego dochód roczny przekraczał 3 miliony złotych polskich (R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 10, Wrocław 1996, s. 428-429).

⁴ Uważany był powszechnie za przedstawiciela orientacji prorosyjskiej, czemu dał wyraz, przystępując w 1792 r. do konfederacji targowickiej jako jeden z trzynastu jej sygnatariuszy. W 1792 r. swój akces do niej zgłosił król Stanisław August Poniatowski.

⁵ Potocki mieszkał w Tulczynie, a okazjonalnie w Humaniu. Miasto zyskało smutną sławę areny walk z Kozakami zaporoskimi, których ofiarą padało wielu jego mieszkańców. Kiedy pod koniec XVIII w. przystępowano do zakładania Zofiówki, zapewne pamiętano jeszcze dobrze o złupieniu i spaleniu miasta przez Hajdamaków w 1749 r., a tym bardziej o krwawych wydarzeniach sprzed niespełna ćwierćwiecza, określonych jako „rzeź humańska”, kiedy to w 1768 r. zamordowane zostały przez zbuntowanych Kozaków dziesiątki tysięcy mieszkańców Humania i chroniących się w nim okolicznych Polaków i Żydów, a 400 uczniów bazylikańskiej szkoły znalazło śmierć w studni (M. Baliński, T. Lipiński, *Staryżytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. 2, wyd. 2, Warszawa 1885, s. 1631; *Opisanie rzezi umańskiej w roku 1768...*, [w:] *Dzieje porozbiorowe narodu polskiego w żywym słowie. VI. Z dziejów Hajdamaczyzny*, cz. II, Warszawa 1905, s. 15).

⁶ J.U. Niemcewicz, *Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1817 a 1828 odbyte*, Paryż – Petersburg 1858, s. 305.

scampa Sztambułu, przedsięwziął on kroki zmierzające do sprowadzenia Zofii do Warszawy. Jednak „Piękna Bitynka” w czasie podróży do stolicy, w Kamieńcu, podbiła serce generała Józefa de Witta, który wkrótce się z nią ożenił⁷. Związek ten otworzył Zofii drogę nie tylko na polskie, ale też na europejskie, w tym królewskie, salony, na które weszła już w nimbie legendy o jej rzekomo arystokratycznym pochodzeniu, ale przede wszystkim jako budząca powszechny zachwyt piękność.

Małżeństwo nie przeszkadzało Zofii Wittowej w nawiązywaniu licznych romanсів, co było zjawiskiem niemal powszechnym w owych czasach wśród przedstawicieli europejskiej arystokracji. Jej niezwyklej kariera zapewne nie byłaby jednak możliwa, gdyby atutem Pięknej Bitynki były jedynie przymioty ciała. Wszystko wskazuje bowiem na to, iż była to osoba inteligentna, pojętna i niezwykle ambitna. Szczęsny Potocki spotkał Zofię po raz pierwszy w 1791 r. w Jassach, dokąd przybył, by uczestniczyć w pertraktacjach targowiczian z Rosjanami. Zofia przebywała tam natomiast ze względu na łączący ją intymny związek z rosyjskim feldmarszałkiem i faworytem cesarzowej Katarzyny, Grigorijem Potiomkinem. Potocki szybko zaczął romansować z Zofią, a już latem następnego roku sprowadził ją do Tulczyna. Owocem tej sielanki był urodzony w kwietniu 1793 r. Konstanty – pierwsze z jedenaściorga dzieci tej pary⁸. W następnych latach oboje czynili starania o unieważnienie swych dotychczasowych małżeństw – Zofia z komendantem twierdzy w Kamieńcu Józefem Wittem, a Szczęsny ze swą żoną Józefiną z Mniszchów. W kwietniu 1798 r. para w końcu zalegalizowała swój związek, biorąc ślub w Tulczynie.

Niewątpliwym impulsem do marzeń o własnym ogrodzie stała się dla Zofii wizyta w lipcu 1795 r. w Arkadii Heleny Radziwiłłowej, gdzie zatrzymała się w drodze powrotnej na Ukrainę z Hamburga, w którym spędziła z Potockim dwa lata. Wrażenia z tej wizyty tak opisała w liście do Szczęsnego: *Po obiedzie pojechaliśmy obejrzeć Arkadię. Trudno o coś piękniejszego i bardziej romantycznego. Znasz Arkadię, ale widziałeś ją przed dziesięciu laty. Pojmujesz, ile mogą urosnąć w ciągu dziesięciu lat młode drzewa i łatwo możesz sobie wyobrazić, jakie niezliczone inwestycje poczyniono od tego czasu dla upiększenia owego miejsca. ...do szaleństwa jestem w tej wsi zakochana; nie masz żadnego gatunku kwiatów ani roślin egzotycznych, których by się tu nie znalazło; spacerując ogrodami Arkadii, miałam uczucie, że w pełni lata przeżywam wiosnę. Plantacje są świetnie prowadzone a każde drzewo zdaje się mówić: „dobrze mi tutaj!”. Arkadia bardzo mi przypomina Krym; czy wiesz, że w tym kraju, przy twoich środkach można by mieć w ciągu dwóch lat taką samą, a nawet piękniejszą Arkadię, gdyż tam nie potrzeba by sztucznego przesadzania? Prawda, mon bon ami, że będziemy mieli wieś na Krymie?*⁹ O tym, jak bardzo pomysł wsi-

⁷ J.I. Kraszewski, *Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budzaku*, t. 1, Wilno 1845, s. 83.

⁸ Najbardziej wyczerpującą publikacją, dotyczącą niezwyklej kolei życia Zofii Glavani i kręgu osób z nią związanych, opartą o w większości nieznane wcześniej materiały archiwalne, jest: J. Łojek, *Dzieje pięknej Bitynki*, Warszawa 1972.

⁹ Mianem Bitynki, nawiązującym do starożytnej nazwy prowincji, w której leżała Bursa – rodzinne miasto Zofii, nazywał dziewczynę Boscamp (J. Łojek, *op. cit.*, s. 34).

-ogrodu zakiełkował w głowie Zofii, świadczy zdanie w liście do Szczęsnego, pisanym już nazajutrz: *...jeśli będziemy mieli wieś na Krymie, każesz sprowadzić tam organy, takie same jak Radziwiłłowej w Arkadii?*¹⁰

Wprawdzie do realizacji pomysłu z kupnem posiadłości na Krymie nie doszło, ale powzięta przez Zofię chęć posiadania ogrodu, dorównującego podłowickiej Arkadii Heleny Radziwiłłowej, zaowocowała powstaniem jednego z najwspanialszych ogrodów krajobrazowych w tej części kontynentu. Według bardziej romantycznej, acz nie do końca prawdziwej wersji wydarzeń, Szczęsny realizował to przedsięwzięcie w tajemnicy, aby zaskoczyć prezentem swą wybrankę, ale w rzeczywistości Zofia od początku brała czynny udział w powstawaniu założenia, którego realizację rozpoczęto w 1796 r.

Na przyszły ogród wybrano położony nieopodal Humania jar rzeczki Kamionki i przylegający do niego teren. Potocki mógł znać to miejsce ze swych łowieckich eskapad. Celem jednej z wypraw, w której brała udział także Zofia, było znane od dawna źródło, w którym mieszkańcy Humania zaopatrywali się w wodę, znajdujące się na skraju wąwozu. W 1796 r. poprowadzono wygodną drogę prowadzącą do źródła, którą Zofia ozdobiła klombami i rabatami kwiatowymi, co dało początek kompozycji ogrodowej.

Wykonawcą owej drogi, a potem także autorem całego założenia ogrodowego był, związany z tulczyńskim dworem, kapitan Ludwik Metzell, oficer artylerii pozostający do 1793 r. w służbie Rzeczypospolitej¹¹. Urodzony w Gdańsku w 1764 r. Metzell nosił nazwisko męża swej matki Adelajdy, ale był naturalnym synem generała artylerii koronnej Fryderyka Alojzego Brühla, a zatem powinowatym Potockich, bowiem żoną Brühla była Maria Klementyna Potocka – siostra Szczęsnego. Pozycja ojca wpłynęła zapewne na wstąpienie Ludwika w 1781 r. do korpusu artylerii koronnej, w związku z czym w 1786 r. Metzell został wysłany do Tulczyna w celu przygotowania broni dla oddziału wojskowego, jaki Szczęsny Potocki obiecał wystawić własnym sumptem na sejmie grodzieńskim w 1784 r. W czasie pobytu w Tulczynie wslawił się Metzell budową mostu pontonowego, a po bitwie pod Zieleńcami, w której wojskami polskimi przeciwko rosyjskim dowodził książę Józef Poniatowski, otrzymał ustanowiony wówczas Order Virtuti Militari, a także szlachectwo herbowe. W czasie wojny polsko-rosyjskiej znalazł się po stronie patriotycznej, co nie miało jednak znaczącego wpływu na przyszłe stosunki z targowiczaniem Potockim.

Początkowo budową parku zajmowali się ponoć nieznani z nazwiska Włoch i Francuz, a dopiero potem zlecono to zadanie Metzellowi¹². Był on niewątpliwie budowniczym i zapewne – w dominującej mierze – projektantem Zofiówki. Być może wcześniej poznał ogrody Niemiec i Włoch podczas podróży do tych krajów, a wojskowe wykształcenie zapewniło mu znajomość geodezji i hydrauliki, co było niezbędne – jak zobaczymy – przy

¹⁰ Podejrzewano, że nie wszystkie z tych dzieci były owocem związku z Potockim. Z dużym prawdopodobieństwem ojcem ostatniego z dzieci, Bolesława, był syn Szczęsnego z pierwszego małżeństwa Jan Szczęsny.

¹¹ J. Łojek, *op. cit.*, s. 217-218.

¹² *Ibidem*, s. 218.

tworzeniu Zofiówki. Pomysłów dla nowego ogrodu próbował także szukać w okolicy. W liście do Potockiej z 11 maja 1798 r., już w trakcie realizacji prac w Zofiówce, pisał: *Rozporządzenia, które miałem zaszczyt otrzymać, nie zastały mnie na miejscu, ponieważ jeździłem do Białej Cerkwi, by obejrzyć uroki Aleksandrii z zamiarem powtórzenia ich w Zofiówce, gdyby na to zasługiwały. Okazały się jednak nie do przyjęcia*¹³.

Przyrodzone warunki miejsca wybranego na lokalizację ogrodu były dość szczególne, teren ten był bowiem pierwotnie niemal bezdrzewny¹⁴. Jak pisał później piewca Zofiówki Stanisław Trembecki, były tam tylko: *Chudą pierwszej golizną świecące pagórki*¹⁵. W miejscu, gdzie założono ogród, przy jednym z takich właśnie pagórków, rosły jedynie dwie stare lipy, dzikie grusze i kilka wierzb, które zostały zachowane w tworzonej ogrodzie¹⁶. Wzdłuż koryta rzeczki Kamionki piętrzyły się zaś rozsypiska pokrytych mchem granitowych głazów, pomiędzy którymi zbierała się woda, tworząc małe jeziora.

Zadanie, które zostało postawione przed Metzellem, zrealizował on w ciągu dziewięciu lat. Polegało ono w dużej części na zmianie ukształtowania terenu, co wiązało się z przemieszczeniem olbrzymich mas ziemi oraz potężnych bloków kamiennych, które potrzebne były do stworzenia rumowisk skalnych i grot. Z kamiennymi kompozycjami współgrał przemyślny system wodny, przy tworzeniu którego Metzell wykazał się nie tylko wrażliwością plastyczną, ale także perfekcyjną wiedzą z zakresu hydrauliki. Niezbyt wielka ilość wody, jaką dostarczała Kamionka, musiała zostać odpowiednio skumulowana, aby zapewnić właściwe działanie wodnych atrakcji. Wykopano zatem dwa duże stawy i dzięki przegrodzeniu tamami jaru Kamionki powstały dwa zbiorniki wodne, a dzielące je różnice poziomów, regulowane przez śluzy, pozwalały na stworzenie wodotrysków, kaskad i wodospadów¹⁷. Przy tych pracach zatrudniano w ciągu jednego dnia nawet do tysiąca chłopów, a budowa całego założenia pochłonęła niewyobrażalną sumę, szacowaną wówczas na blisko 20 milionów złotych¹⁸.

¹³ Wiele informacji o Metzelli zawiera publikacja: W. Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, t. II, Warszawa 1856, s. 149-154.

¹⁴ S. Groza, *Opisanie Sofijówki przez S. Gr. „Rimembranza”*, Wilno 1843, s. 39-67. W niektórych, zwłaszcza rosyjskich i ukraińskich opracowaniach dziejów Zofiówki, pojawia się jeszcze postać niejakiego Zaremby, któremu przypisuje się nawet wiodącą rolę w tworzeniu parku, m.in. u B. Iwaszczenki, który wymienił Zarębę jako współpracownika Metzlla. W czasopiśmie „Kuranty” z 1918 r. Zaremba określony został natomiast jako pańszczyźniany chłop. Późniejsze opracowania kreują go nawet na głównego projektanta Zofiówki. W rzeczywistości ów Zaręba był najprawdopodobniej nadzorcą chłopów zatrudnionych przy budowie (B. Iwaszczenko, *Istoriczeskij oczerk Umani i Caricina Sada (Sofijevki)*, Kiew 1895, s. 30; A. Kosarevskij, *Gosudarstviennyj zapovednik Sofijevka*, Kijev 1951, s. 7; A. Rogotczenko, *Umanskoje czudo. Sofijevka*, Kijev 1978, s. 19-21; I. Kosenko, G. Hraban, W. Mitin, B. Garbuz, *Diendrologicznij park Sofijevka*, Kijev 1996, s. 77).

¹⁵ A. Rogotczenko, *op. cit.*, s. 23.

¹⁶ Kiedy w 1609 r. uchwałą sejmową nadawano Humań staroście braclawskiemu i winnickiemu Walentemu Aleksandrowi Kalinowskiemu, określono to miejsce: *pustynią pewną „Umań” zwaną, w S[taro]stwie braclawskim leżącą, iako w uroczyskach swych to przezwisko pustyni się zawiera* (M. Baliński, T. Lipiński, *op. cit.*, s. 1359).

¹⁷ S. Trembecki, *op. cit.*, s. 20.

¹⁸ W. Wójcicki, *op. cit.*, s. 152.

Już w dolnej części ogrodu zwraca uwagę kompozycja z trzech olbrzymich głazów, ułożonych jeden na drugim, zwana Skałą Tarpejską, z później ustawioną na niej drewnianą altanką. Na zachodnim brzegu stawu dolnego wyrastała z wody Skała Leukedyjska¹⁹, na której szczycie ukształtowano z kamieni widokowy taras zwany Belwederem, a poniżej umieszczono częściowo zagłębiony w wodzie głaz, obecnie zwany Kamieniem Śmierci²⁰.

Nieco dalej, w zakolu dolnego stawu, utworzono obszerne *plateau*, zwane Reunio-nem (czyli Placem Zebrań). Na jego środku uformowano niewielki kolisty zbiornik wodny, noszący nazwę Stawu Rybki, a w nim ustawiono potężną granitową misę, wyciosaną z jednego bloku granitu, wypełnioną kwiatami (oleandry, róże chińskie, goździki i agapanty)²¹. Plac ten pomyślany został jako dogodne miejsce do podziwiania Wielkiego Wodospadu, z wodą spływającą kaskadą, gdzie: *Ośm wielkich stopni służy do coraz gwałtowniejszego spadku i tak już wzburzonej fali, która narazie, roztrącając się o ogromne opoki, z niezmiernym szumem i łoskotem zlatuje w skaliste przepaście i całą przestrzeń swej drogi białą pianą pokrywa*²².

Obok wodospadu koryto Kamionki przegrodzone zostało rumowiskiem skalnym, noszącym nazwę Doliny Gigantów, które zaciera bieg przepływającego pomiędzy głazami strumienia. Nieco wyżej grupy pozornie bezładnie rozsypanych na trawia-ster polanie kamieni utworzyły Pola Elizejskie, a po przeciwnej stronie strumienia Labirynt Kreteński. Pola Elizejskie ozdobiono otoczonym przez krąg topól postu-mentem z wazą, na którym umieszczono wiersz autorstwa Szczęsnego, ewokujący nastrój stosowny dla tego miejsca:

*Płyn strumyku szybkim biegiem
Te na zawsze rzucaj cienie,
Z kwiecistym się żegnaj brzegiem,
Skropić dzikie śpiesz kamienie
Tak szczęśliwy dzień uchoździ
Choć zbyt rzadki dla człowieka
Ledwo się go ujrzeć godzi,
Tylko błysnie i ucieka*²³.

¹⁹ Różnica poziomów obu stawów wynosi 23 metry (T.S. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 318).

²⁰ Za milion złotych można było kupić 2000 chłopów (J. Łojek, *op. cit.*, s. 339).

²¹ Ze skały znajdującej się na wyspie Leukos miała rzucić się w morze Safona, popełniając samobójstwo.

²² Obecna nazwa odnosi się do niepotwierzonego źródłowo nieszczęśliwego wypadku, kiedy to ów głaz rzekomo osunął się w sposób niekontrolowany, przygniatając próbujących go unieść chłopów. Wątek ten, nieobecny w dawnych tekstach dotyczących Zofiówki, jest mocno eksponowany w opracowaniach XX-wiecznych rosyjsko- i ukraińskojęzycznych, które zgodnie z pryncypiami „walki klasowej” starają się punktować ciężki los pańszczyźnianych chłopów. Z tej samej przyczyny wykreowano postać wspomnianego Zaremby, któremu przypisano chłopski stan, na wiodącą postać w dziele tworzenia parku.

²³ Jak wspomina Groza, zarówno ów taras, jak i basen z kamienną wazą powstały z inspiracji Zofii. Zestaw roślin podał natomiast Themery (S. Groza, *op. cit.*, s. 55; T. Themery, *Guide de Sophiowka: surnommé la merveille de l'Ukraine, Jardin de la Couronne, situé près d'Human, dans les colonies militaires*, Odessa 1846, s. 49).

Później wazę zastąpiono wykonanym z brązu popiersiem Stanisława Trembeckiego, zamówionym w Petersburgu przez syna Szczęsnego i Zofii, Mieczysława Potockiego²⁴. Z nostalgicznym nastrojem tego miejsca korespondowała ustawiona nieopodal kamienna złamana kolumna, która miała upamiętniać troje zmarłych dzieci Szczęsnego i Zofii. Tak pisał o tym monumencie Sylwester Groza: *Spomiędzy gałęzi dwóch grusz niezmiernie starych wznosi się do 10 łokci wysoki kolos granitowy u wierzchu złamany. Złamanie to jest pamiątką śmierci Konstantego, Mikołaja i Heleny, dzieci Szczęsnego Potockiego. Zestarzałe grusze z ich cierpkimi owocami są zapewne godłem smutku rodziców...*²⁵. Można przypuszczać, że owe drzewa należały do tych nielicznych, które rosły tu jeszcze przed założeniem ogrodu. Zmarłe dzieci Zofii i Szczęsnego upamiętniał także niewielki wodospad zwany Trzema Łzami, utworzony na przepływającym nieopodal strumieniu, którego koryto przegrodzono głazami, rozdzielając nurt na trzy małe strugi.

Dziełem Metzella był także zespół rozmieszczonych w różnych częściach ogrodu grot, sprawiających w większości wrażenie utworzonych przez naturę; jedną z nich zwano także Zwierciadłem Diany. *Przez ulicę w kamieniach wykutą wśród lasu i przez mały ciemny korytarz przechodzi się do grotty zwanej Krynicą, działanej ręką ludzką; w niej wiecznie panuje cisza i chłód przenikający, nawet wśród dni najskwarniejszych lata. ... Trzy stopnie w głąb posadzki wykute prowadzą do płytkiej, przejrzystej krynicy, rozjaśnionej promieniami dnia prostopadle schodzącymi przez niewielki otwór w sklepieniu*²⁶. Nieco inny nastrój panował w mrocznej Grocie Kalipso. Wpadający do niej z góry strumień wody, dostarczał szczególnych wrażeń akustycznych, dzięki którym nazywano ją także Grotą Grzmotów albo Grotą Lwów. Wchodząc do jej wnętrza, trudno było oprzeć się wrażeniu, iż olbrzymi głaz, stanowiący nadproże wejścia, tylko dlatego nie runie, gdyż wspiera go pośrodku kamienny blok. W jej wnętrzu umieszczono, ułożony ponoć przez Potockiego, dwuwiersz:

*Strać tutaj pamięć nieszczęść, a szczęścia przyjm wieszczce,
A jeśliś jest szczęśliwy, bądź szczęśliwszym jeszcze*²⁷.

Uczucie niepewności towarzyszy jeszcze mocniej wizytom w kolejnych grotach Zofiówki, gdzie olbrzymie głazy utrzymują się niemal przecząc prawom grawitacji. Nie bez powodu jedna z nich nosi nazwę Groty Strachu i Zwątpienia, bo takie uczucia budzi olbrzymi przykrywający ją, ukośnie ułożony głaz. Podobne wrażenie sprawia kompozycja Groty Łokietka, której nazwa zachowana do dzisiaj, to jedyny w ogrodzie wątek nawiązujący do Polski.

Jedyną grotą, która nosi wyraźne cechy kompozycji stworzonej przez człowieka, jest Tetydion, który według Trembeckiego to:

²⁴ S. Groza, *op. cit.*, s. 48.

²⁵ *Ibidem*, s. 56.

²⁶ T.S. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 332. Popiersie Trembeckiego zostało usunięte w nieznanych okolicznościach pod koniec XIX w.

²⁷ S. Groza, *op. cit.*, s. 56.

...ucieczka pewna udręczonych skwarą.
 Gmach ten z mięszszego muru, od wierzchu do dołu
 Z płynącego namiotem okryto żywiołu.
 Imię ma Tetidijon²⁸.

Wiadomo, że Metzell planował ukończenie tego dzieła w lipcu 1801 r., o czym donosił w liście do Potockiego²⁹. Umieszczone w skalnym zboczach półkoliste wnętrze grotty zamknięto czterokolumnowym portykiem, z przesłoną z tafli spadającej wody. W jej wnętrzu stało pierwotnie popiersie Peleusa, męża Tetydy i ojca Achillesa³⁰. Wspomnieć jeszcze należy o Źródle Wężowym – Hippokrene, znajdującym się nieopodal grotty zwanej Krynica, tak opisanym przez Grozę: *Po krótkiej gajem wędrowce kilką granitowymi stopniami schodzi się do przestrzeni ukrytej w gęstwinie lasu, z trzech stron zamkniętej wysokim murem i skalami. Tu po lewej ręce z granitowego czterościanu na ozdobiony złocistymi wężami półmisek wytryska źródło i z lekkim szmerem napełnia płytkie naczynie, ginie pod kamienną posadzką; piękny alabastrowy wazon uwieńcza czworościan, a dwie kamienne ławki ze stołem, zapraszają użyć wytchnienia, albo orzeźwić rzadkiej dobroci wodą*³¹.

Dnia 30 maja 1800 r. Metzell pisał do Potockiego, że ukończona została grobla przy wyższym stawie³², który nazywano Słodkim Morzem. Pośrodku utworzono sztuczną wyspę Anti-Circe, zwaną też Wyspą Topolową³³, która pierwotnie nie miała stałego połączenia z lądem i dostać się na nią można było tylko łodzią. Usytuowanie dużego stawu w górnej części założenia zapewniało odpowiednie ciśnienie wody dla wodotrysku, bijącego ze skały umieszczonej pośrodku stawu dolnego, wyrzucającego wodę na znaczną wysokość 20 metrów³⁴. Aby doprowadzić wodę do owej fontanny, ułożono w 1808 r. rurociąg wykonany z rur żeliwnych pochodzących z Tuły³⁵.

Jednym z kulminacyjnych elementów systemu wodnego Zofiówki stał się wspomniany już Wielki Wodospad³⁶. Sporej zapewne odwagi wymagało przejście drogą, która biegła pod przelewającymi się pod nim masami wody. Największą jednak wodną

²⁸ *Ibidem*, s. 47.

²⁹ Dwuwiersz ten przytacza: S. Groza, *op. cit.*, s. 54, a nawiązuje do jego treści w swym poemacie Trembecki. Napis ten widnieje obecnie na metalowej plakiecie, umieszczonej we wnętrzu grotty. Być może dwuwiersz przyczynił się do powstania legendy, o której wspomina Niemcewicz, jakoby w jednej z grot dopełniła się miłość Szczęsnego i Zofii. Warto jednak zauważyć, że zanim stworzono grotty, para ta dochowała się trójki dzieci (S. Groza, *op. cit.*, s. 54; J.U. Niemcewicz, *op. cit.*, s. 333).

³⁰ S. Trembecki, *op. cit.*, s. 24.

³¹ I. Kosenko i in., *op. cit.*, s. 66.

³² S. Groza, *op. cit.*, s. 55.

³³ *Ibidem*, s. 46.

³⁴ I. Kosenko i in., *op. cit.*, s. 66.

³⁵ *...Ile des peupliers oud'Anti-Circé...*, T. Themery, *op. cit.*, s. 14. Nazwa wyspy nawiązuje do mitycznej czarodziejki Kirke (Circe), która zamieniła w wieprze towarzyszy Odyseusza. Anti-Circe natomiast miała sprawiać, że wszystkie przybywające na wyspę stworzenia pozbywałyby się swych negatywnych cech.

³⁶ Obecnie woda wytryska z paszczy umieszczonego na skale metalowego węża, dodanego w latach 90. XIX w. i wodotrysk nosi nazwę „Zmija”.

atrakcją Zofiówki uczyniono tzw. Rzekę Styks, którą poprowadzono długim, mierzącym 224 metry długości, podziemnym tunelem. Można nim było przepłynąć ze stawu górnego do zbiornika noszącego nazwę Martwego Morza, pokonując dzięki śluzie zwanej Amsterdamską znaczną wysokość dzielącą oba zbiorniki. Przeprowa ta dostarczała niezwykłych wrażeń: *W końcu grobli dwa potężne stawidła, poruszane za pomocą całego systemu wind i trybów, zamykają szluzę, stanowiącą wejście do kanału podziemnego. Łódź opuściwszy się w szluzie do poziomu wody podziemnej, jednym pchnięciem bosaka wpada w ciemną paszczę tunelu. Światłość natychmiast niknie, wilgoć napelnia płuca, a świece mdło się palą. Nietoperze, których tu moc niezrównana, łopocą błyszczącymi skrzydłami naokoło światła. Im dalej łódź w głąb się posuwa, tym powietrze staje się cięższe; tylko gdzieś wyloty murowane, ciągnące się w górę do powierzchni ziemi, rzucają na wodę krąg bladego światła. Droga trwa z kwadrans, a zdaje się, że końca jej nie ma; lecz naraz na przedzie błyska światło, robi się coraz jaśniej; jeszcze kilka pchnięć – i łódź wychodzi na wodę małego, okrągłego jeziora, a tunel z czarnym otworem, oblamowanym kamieniem, zostaje z tyłu*³⁷.

Uroczyste otwarcie ogrodu miało miejsce najprawdopodobniej w 1802 r., chociaż w niektórych opracowaniach pojawia się także data o dwa lata wcześniejsza. Według opisu niewymienionego z nazwiska uczestnika tej uroczystości: *Wieczorem, gdy goście obejrzel park, na niebie ukazała się luna [zapewne iluminacji, przyp. aut.], która swym cudnym lazurowym blaskiem rozjaśniła cały ogród; na jezioro wypłynęła grupa nimf w śnieżnobiałych strojach, oświetlonych migotliwymi promieniami tęczy. Gdy przybliżyły się one do stopni, zanurzonych w wodzie, wszyscy zgromadzeni ujrzeli dwanaście piękności w srebrzystej odzieży, ustrojonych kwiatami, z rozpuszczonymi włosami, trzymających w ręku wianki. Dołączyła do nich wówczas gospodyni [Zofia, przyp. aut.] w płaszczu sobolowym ciemnobrunatnym na jaskrawo żółtym tle. Podeszła ona do jednego z siedzących w łodzi mężczyzn i podawszy mu rękę, poprowadziła do stopni przystani, ku nimfom. Był to Metzell, wzruszony niezwykłym okazaniem mu szacunkiem. Nimfy wykonały wówczas kantatę poświęconą twórcom ogrodu*³⁸.

Zofiówka rychło stała się celem wizyt, a opisy wrażeń, jakich dostarczały te odwiedziny, ogłaszano drukiem. Już w 1804 r. w jednym z moskiewskich czasopism urodę ogrodu sławiono w kilkunastostrofowym wierszowanym opisie, opatrzonym pseudonimem „Dama”³⁹. Pełną zachwyty relację z wizyty w ogrodzie dał także podróżujący przez Ukrainę w 1810 r. książę Iwan Dołgorukow: *Jeśli chcecie otrzymać prawdziwy widok tego co nazywa się Polami Elizejskimi, ziemskim rajem, przyjdźcie do Zofiówki. Tam przyroda i sztuka, złączwszy swe siły, stworzyły cudowne dzieła... Nic nie może równać się z tym, co tu zobaczysz, wszystko urzeka i doprowadza do zachwyty*...⁴⁰.

³⁷ S. Groza, *op. cit.*, s. 61.

³⁸ R. Aftanazy, *op. cit.*, s. 116.

³⁹ „Nowostki russkoj literatury na 1804 god”, za: I. Kosenko i in., *op. cit.*, s. 23.

⁴⁰ Relacja Dołgorukowa ukazała się po raz pierwszy w czasopiśmie „Wiestnik Evropi”, nr 5, 1811. Zamieszczona została także w: I. Dołgorukow, *Sławny bubny za gorami ili moje putieszewstvie kojekuda 1810 goda*, Moskwa 1870, s. 225.

Najsłynniejszym jednak literackim pomnikiem, poświęconym temu niezwykle ogrodu, był napisany w 1804 r. poemat Stanisława Trembeckiego, zaliczony przez Mickiewicza do arcydzieł literatury polskiej. W panegirycznym zakończeniu poematu Trembecki słauił nie tylko ogród, ale złożył hołd także jego twórczyni:

*Kto gajów Tuskulańskich smakował ochłody,
Kto uwieńczył Tybru spadające wody,
Kto straszne Pauzylypu przebywał wydroże,
Ieszcze i Zofiiowce zadziwiać się może,
I przyzna, ieżli szczerocść usty iego włada:
Czem tamte w częścicach slyną, ta razem posiada.
Warto mieysce nawiedzin, a wspomnienia dziejów
Gust, możność, koszt, użytych tłumy Briarejów.
Ważąc pracy niezmierność i zdobienia liczne,
Rzekną późni: Było to dzieło Monarchyczne.
Lecz te mieysca, Zofiu, więcej zdobisz sama,
Podobniejsza Niebiankom niż Córkom Adama.
Ciebie to spuścił Olymp, chcąc trudy nadgrodzić,
I chcąc takiego Męża ważne troski słodzić.
Godne są Iego domu, wiek utwierdzać złoty
Twe wdzięki, twa piękność, twe łagodne cnoty;
A póki między rodem ludzkim raczysz gościć,
Pół świata czcić cię będzie, drugie pół zazdrościć⁴¹.*

Poemat Trembeckiego wraz z francuskim tłumaczeniem, obszernymi przypisaniami autorstwa hrabiego Auguste'a de Lagarde-Chambonasa i rycinami przedstawiającymi ogród, ukazał się w Wiedniu w 1815 r. Pełen zachwytu opis ogrodu zamieścił Lagarde również w swym dzienniku podróży z Moskwy do Wiednia, wydanym w 1824 r.⁴² Wspomniał w nim między innymi o granitowym obelisku z wyrytym na nim napisem „Eros to Zofia”. Niemcewicz natomiast, który w 1818 r. oglądał Zofiówkę, opisywał ją tymi słowy: *Przezroczyście, obszerne wód kryształy, szumne, wspaniałe tychże wód spady, wysokie na czterdzieści łokci wytryski, chłodne i piękne zasadzone gaje, pyszne przysionki, obeliski, kolumny, podstawy z granitu; to jest co wszędzie uderza. W granitowych na dziesięć łokci szerokich kolzach [wazach?, przyp. aut.], zasadzone najkrajniejsze i najświezsze kwiaty; jaskinie pełne świeżości i chłodu: wszystko to zajmuje, zachwyca. Oranżerye odpowiadają i piękności miejsca i bogactwu właściciela; osobne gmachy na ananasy, osobne na figi, banany i inne na rozmaite egzotyczne rośliny i drzewa. Nieco rozczarował go Thetydion, gdzie oczekiwał nie spienionej, a przezroczystej wodnej zasłony. Jego także zdaniem: *Śliczne ścieżki, wody i drzew; lecz więcej by miały jeszcze powabów, gdyby obok tych ścieśnionych skalami piękności, wzrok**

⁴¹ S. Trembecki, *op. cit.*, s. 45-46.

⁴² A.L.Ch. de Messence de Lagarde-Chambonas, *Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt...*, Paris 1824, s. 120-127.

po obszernych smugach i trawnikach mógł się rozciągać. Ale nie ma tam nigdzie obszernych przestrzeni⁴³.

Zamysłem Metzella było najwyraźniej stworzenie kompozycji nieomal naturalistycznej, w niewielkim tylko stopniu zdradzającej ingerencję człowieka. Bardzo skromnie rysowały się zatem elementy charakterystyczne dla ówczesnych ogrodów sentymentalnych. W Zofiówce należała do nich niewątpliwie Świątynia Wenery: ...gaik lipowy z ołtarzem granitowym...; ołtarz wyobraża granit 6 łokci i cali 22 długi, a 5 łokci i cali 15 szeroki, gładko wykuty, z przodu dwa stopnie mający, a z boków przy dłuższych 6 słupów kamiennych, na łokieć wysokich, z których cztery narożne utrzymują marmurowe wazony napełnione kwiatami⁴⁴. Mieściły się w tym programie także Pola Elizejskie, przy wejściu do których: ...wazon biały marmurowy na granitowej podstawie, opasany róż girlandą, wyobraża świątynię Flory; za tą w gaju sosnowym w figurze serca zasadzonym na kamiennej trzyłokciowej o tyłuż stopniach posadzie spostrzegamy wazon marmurowy z palącą się ofiarą, na którym w płaskorzeźbie różne wyobrażenia Hymena przedstawiają ołtarz poświęcony miłości⁴⁵. Dwie strofy z poematu Trembeckiego (...gdziebyś miał rozrywkę ty i twoje dzieci, Z tajoną wspaniałością porozsiewasz chatki...⁴⁶) wskazują także na istnienie w Zofiówce czegoś w rodzaju *hameau*, ale nie wiadomo, czy wzmianka ta dotyczy rzeczywiście istniejących budowli, czy jest to tylko nawiązanie do takich właśnie, dobrze mu znanych chatek, które zbudowała dla swych dzieci Izabela Czartoryska w Powązkach⁴⁷.

Wczesne opisy ogrodu nie zawierają informacji świadczących o bogatym programie rzeźbiarskim. Wiadomo jedynie o sprowadzeniu w 1800 r. z Chersonu znalezione-go na Krymie posągu, w którym chciano widzieć wizerunek Belizariusza, jednego z wodzów cesarza Justyniana⁴⁸. Z czasem pojawiło się więcej figur, a jeden z gości, oglądający ogród w 1827 r., pisał o: *obfitości drogich posągów*⁴⁹. Na podstawie analizy obecnego zestawu rzeźb rozsianych po ogrodzie, trudno dopatrzeć się spójnej dla nich koncepcji tematycznej. Większość bowiem to przedstawienia antycznych bóstw, ale także personifikacja Zimy oraz, dodane chyba znacznie później, popiersia Platona, Sokratesa, Homera i Arystotelesa⁵⁰.

Po śmierci Szczęsnego w 1805 r., do której przyczynił się w znacznym stopniu rodzinny skandal, jakim był romans Zofii z jego synem z pierwszego małżeństwa, Stanisławem Szczęsnym, prace w Zofiówce uległy spowolnieniu. Nie bez wpływu na taki stan

⁴³ J.U. Niemcewicz, *op. cit.*, s. 332-333.

⁴⁴ S. Groza, *op. cit.*, s. 49.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 52.

⁴⁶ S. Trembecki, *op. cit.*, s. 18.

⁴⁷ Któremu to ogrodowi Trembecki także poświęcił poemat (S. Trembecki, *Powązki*, [w:] *Dziela poetyczne Stanisława Trembeckiego*, t. 1, Wrocław 1828, s. 31-39).

⁴⁸ Obecnie określane jako posąg Eurypidesa.

⁴⁹ Odnotowana przez Jakowa Michajłowa, późniejszego metropolite włodzimierskiego, który odwiedził wówczas Zofiówkę (I. Kosenko i in., *op. cit.*, s. 25).

⁵⁰ Popiersi tych nie wymieniają XIX-wieczne opisy ogrodu.

rzeczy były też długotrwałe spory o schedę po mężu, toczone przez Zofię z potomkami Potockiego. Wydaje się, że i sama Zofia straciła zainteresowanie parkiem. Nie doszło zatem do zamierzonej budowy wielkiego grobowca Szczęsnego w formie piramidy, która miała stanąć na wyspie Anti-Circe⁵¹. Do zaniechanych przedsięwzięć należała również rozpoczęta budowa domu mieszkalnego. Nie doczekał się także ustawienia obelisk ku czci „Pięknej Bitynki”, z którego zachowały się jedynie: *dwa granity po łokci 15 i cali 7 długie*⁵², na które jeszcze w latach 40. XIX w. można było natrafić przy drodze prowadzącej do oranżerii.

Na wstrzymanie prac w ogrodzie wpłynął także wyjazd Metzella w 1806 r. do Warszawy. W związku z tym Zofia przedsięwzięła w 1808 r. starania o sprzedaż Zofiówki Aleksandrowi I, a w 1810 r. wystąpiła nawet w tej sprawie z pismem do cara, ale oferta ta nie spotkała się z zainteresowaniem⁵³. Aleksander I poznał Zofiówkę dopiero w czasie swej bytności w Humaniu w 1820 r. Z tej okazji wzniesiono nad Dolnym Stawem drewniany, obity korą pawilon zwany Rustykalnym. Z tego samego najprawdopodobniej czasu pochodzi też podobny w charakterze budynek Bażanciarni. Następstwem carskiej wizyty był wysłany wiosną następnego roku z Zofiówki do Petersburga transport piramidalnych topól, za który car własnoręcznie napisanym listem podziękował Zofii⁵⁴.

Po śmierci Zofii Potockiej w 1822 r., w wyniku działań spadkowych, Humań i Zofiówka przypadły synowi Aleksandrowi Potockiemu. Jego patriotyczna postawa zaowocowała ustawieniem w ogrodzie dwóch pomników: Tadeusza Kościuszki na Górcie Kaukaskiej i księcia Józefa Poniatowskiego na Polach Elizejskich. Brak pieniędzy nie pozwolił jednak nowemu właścicielowi na podjęcie większych inwestycji, a do tego w 1827 r. zmarł ogrodnik Oliwa, który miał kontynuować dzieło Metzella. Patriotyczne zaangażowanie Aleksandra Potockiego w czasie powstania listopadowego kosztowało go ostatecznie utratę ukraińskich posiadłości. Dobra humańskie wraz z Zofiówką zostały najpierw w 1831 r. obłożone sekwestrem, a następnie w 1832 r. skonfiskowane. Na ironię losu zakrawa fakt, iż zarządcą Zofiówki został wówczas generał hrabia Jan Witt, syn Zofii z jej pierwszego małżeństwa⁵⁵, któremu car Mikołaj I, będący pod wrażeniem piękna parku, oglądanego podczas wizyty w Humaniu w 1828 r., nakazał w 1833 r. zatrudnienie wszystkich pracujących tam uprzednio robotników, przeznaczając jednocześnie na utrzymanie założenia dwa tysiące rubli srebrem z dochodów z posiadłości humańskich.

Dość zgodnie przyjmuje się, że twórcą Zofiówki był Ludwik Metzell, ale przedsięwzięcie to nie doszłoby z pewnością do skutku, gdyby nie inicjatywa Szczęsnego Potockiego, nie tylko z powodu dysponowania ogromnymi zasobami finansowymi.

⁵¹ S. Groza, *op. cit.*, s. 60.

⁵² T. Themery, *op. cit.*, s. 63.

⁵³ Aleksander I i członkowie jego rodziny znaleźli się natomiast na liście subskrybentów wydanego w 1815 r. w Wiedniu poematu Trembeckiego wraz z francuskim tłumaczeniem Lagarde’a.

⁵⁴ I. Kosenko i in., *op. cit.*, s. 95.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 67, Wittowi przypisuje się zamianę nazwy Zofiówki na Carycyn Sad, funkcjonującą do czasu rewolucji październikowej.

Nie można bowiem wykluczyć jego roli w określeniu ogólnej koncepcji założenia, zwłaszcza, kiedy weźmie się pod uwagę jego wrażliwość na sztukę, przede wszystkim na poezję, a nawet samodzielne w tym zakresie próby⁵⁶.

Podważa to opinie o ograniczonych możliwościach intelektualnych Potockiego, które można z dużym prawdopodobieństwem złożyć na karb niechęci, jaką budziły jego poczynania polityczne⁵⁷. Przesadzone wydają się być zwłaszcza sugestie o jego rzekomej „ociężałości umysłowej graniczącej z debilizmem”⁵⁸, szczególnie w świetle zaangażowania Szczęsnego w działalność loży masońskiej, której był Wielkim Mistrzem w latach 1784-1789.

Przypisując Potockiemu wpływ na powstanie ogrodu, nie sposób pominąć prawdopodobnej w tym zakresie roli Zofii, której założenie to zostało poświęcone. O jej zainteresowaniu ogrodami świadczą chociażby pełne entuzjastycznych komentarzy listy z zachwytem nad Arkadią Heleny Radziwiłłowej. Wiadomo też, iż Zofia przyczyniła się do obsadzenia drzewami drogi prowadzącej do jaru Kamionki, jeszcze przed powstaniem tam ogrodu.

Rolę obojga można jednak – jak się wydaje – ograniczyć do jakiegoś rodzaju sugestii, bowiem w świetle obecnie znanych przekazów źródłowych za wykonawcę, a zapewne także za głównego autora koncepcji Zofiówki należy niewątpliwie uznać Ludwika Metzella. Fakt ten musiał być powszechnie znany, o czym świadczy napis umieszczony na jego płycie nagrobnej: *twórca budowy Zofiówki sławionej przez Trembeckiego*⁵⁹.

Zarówno Potoccy, jak i Metzell podczas swych zagranicznych podróży (m.in. po Włoszech i Niemczech) mieli sposobność oglądania ogrodów, które mogły być inspiracją dla rozwiązań zastosowanych na Ukrainie. Mieli tam okazję oglądać naturalistyczne skalne kaskady, które pojawiły się w ogrodach europejskich zanim jeszcze w pełni rozwinęła się moda na założenia krajobrazowe, czego przykładem może być górna partia osi wodnej w Casercie. Niezwykle walory grot tego typu i grup skalnych doceniła już w latach 40. XVIII w. także margrabina Wilhelmina von Bayreuth, wprowadzając podobne motywy do Sanspareil.

Potoccy w czasie swego dwuletniego pobytu w Hamburgu mogli mieć okazję odwiedzenia także Wilhelmshöhe pod Kassel, przekształconego w ostatniej ćwierci XVIII w. Krajobrazowa partia tego rozległego założenia nasuwa bowiem nieodparte skojarzenia z niektórymi fragmentami ogrodu w Zofiówce.

O tym, że Metzell poszukiwał rozwiązań nadających się do zastosowania w Zofiówce, świadczy też pośrednio list, w którym pisze on o odwiedzinach w ogrodzie

⁵⁶ Jego autorstwa był wierszowany napis na kamieniu umieszczonym w Zofiówce, zaczynający się od słów: *Płyn strumyku, cichym biegiem...*

⁵⁷ Udział Potockiego w tworzeniu koncepcji Zofiówki wykluczył Jaroszewski (T.S. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 350).

⁵⁸ O ociężałości umysłowej pisze Chrzęszczewski (A. Chrzęszczewski, *Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, s. 54-55). Jak pisał Łojek, Potocki: *był człowiekiem ledwo przekraczającym poziom debilizmu* (J. Łojek, *Dzieje zdrajcy. Szczęsny Potocki*, Warszawa 1991, s. 38).

⁵⁹ Płyta umieszczona na miejscu pochówku w katakumbach na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie.

Aleksandria w Białej Cerkwi. Można również przypuszczać, że Metzell znał kompozycje utrzymane w duchu angielsko-chińskim, które propagował Georges Louis le Rouge, zawarte w zbiorze widoków ogrodów europejskich, a także własne le Rouge'a pomysły zamieszczone w tomach zatytułowanych *Jardins anglo-chinois à la mode*, publikowanych w latach 1776-1788. Inspiracją do rozwiązań zastosowanych w Zofiówce mogły być też widoki grot w ogrodach przy zamku w Windsorze oraz w Désert de Retz⁶⁰.

3. Carycyn Sad

W 1836 r. Zofiówka przeszła pod administrację Zarządu Kolonii Wojskowych i zmieniono jej nazwę na Carycyn Sad, na cześć carycy Aleksandry Fiodorowny, żony Mikołaja I. Obszar parku został wówczas powiększony o część zachodnią, zwaną Dębinką. Funkcję naczelnego ogrodnika pełnił w owym czasie Karl Ferre. Jego inicjatywą było utworzenie w 1840 r. tarasu *Bellevue* na zachodnim stoku jaru nad Dolnym Stawem.

Wbrew pierwotnej koncepcji Metzella, który najwyraźniej zamierzał utrzymać dziki, naturalistyczny charakter całego założenia, od lat 30. XIX w. zaczęło przybywać różnych budowli. W 1841 r. wzniesiono Pawilon Chiński oraz altanę zwaną Grzybkiem. W 1842 r. rozpoczęto budowę Pawilonu Flory, według projektu inżyniera wojskowego K. Rapponeta, Budowla ta stała w miejscu, w którym znajdował się uprzednio Pawilon Rustykalny. W następnym roku rozpoczęto na wyspie Anti-Circe budowę pawilonu, który miał mieć kształt gotycki, a w 1844 r. powstało główne wejście do parku, z flankującymi go neogotyckimi pawilonami.

W tym czasie usunięto z parku pomniki Kościuszki i Poniatowskiego⁶¹, a na miejscu pierwszego z tych monumentów na Kaukaskiej Górze ustawiono brązowe popiersie carycy Aleksandry⁶². Wymiany rzeźb zdobiących ogród następowały zresztą nie tylko z powodów politycznych. Na przykład w 1836 r. ustawiono w Tetydionie figurę Wenus, usuwając stojące tam wcześniej popiersie Peleusa.

⁶⁰ Na rycinę przedstawiającą grotę w Windsorze, ukazaną na planszy 17 w zeszycie 4, zwrócił uwagę Jaroszewski (T.S. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 350). Założeniu w Désert de Retz Le Rouge poświęcił cały zeszyt 13, a widok grotki ukazany został na planszy 3 (G.-L. Le Rouge, *XIII-e cahier des jardins anglo-chinois: contenant les détails du Désert, jardin pittoresque à une lieue de Saint Germain en Laye, appartenant à Mr de Monville*, Paris 1785).

⁶¹ Pojawiająca się w opracowaniu Kosenki informacja, że pomnik Poniatowskiego zabrany został do rezydencji Paskiewicza w Tule, jest prawdopodobnie wynikiem błędnego utożsamienia pomnika z Zofiówki z rzeźwiciście zabranym do Tuły warszawskim pomnikiem księcia Józefa autorstwa B. Thorvaldsena (I. Kosenko i in., *op. cit.*, s. 58).

⁶² Został on usunięty po rewolucji. W 1939 r. ustawiono tam pomnik Lenina, zniszczony przez Niemców w 1941 r. W 1964 r. na postumencie pozostałym po pomniku carycy ustawiono popiersie Tarasa Szewczenki. Ponieważ jednak piedestał nie pasował do niezbyt udanej rzeźby, usunięto ją w roku następnym.

Istotne zmiany w kształcie ogrodowej architektury nastąpiły po wizycie w Zofiówce w 1847 r. cara Mikołaja I, któremu najwyraźniej nie przypadły do gustu neogotyckie formy niektórych budowli. Na ich miejsce, na życzenie cara, wzniesiono w latach 1847-1852 nowe pawilony bramne oraz pawilon na wyspie Anti-Circe, utrzymane w neoklasycznej konwencji, zaprojektowane przez znanego petersburskiego architekta Andreja Stackenschneidera⁶³. W 1856 r., z okazji carskiej wizyty, ustawiono ponadto na Tarasie Muz obelisk z trójgłowym orłem herbowym dynastii Romanów, w związku z czym zlikwidowano znajdującą się tu wcześniej Grotę Apollina, pochodzącą z pierwotnego założenia.

4. Humański Ogród Głównej Szkoły Ogrodnictwa

Carycyn Sad stanowił własność Mikołaja I do 1860 r., kiedy to całe założenie przekazano przeniesionej tu z Odessy w 1858 r. szkole ogrodniczej. Z jej działalnością wiązało się powstanie licznych poletek doświadczalnych w sąsiedztwie Zofiówki. Oficjalna nazwa nadana dekretem carskim to: Humański Ogród Głównej Szkoły Ogrodnictwa.

W latach 1890-1891, za sprawą zarządzającego wówczas parkiem Wasyla Paszkiewiczza, założono na skłonie wzgórza przed oranżerią arboretum, nazywane później parkiem angielskim, a także ogród pomologiczny i winnicę⁶⁴. Nieopodal wejścia posadzono w 1891 r. grupę jodeł i cypryśnik błotny⁶⁵. W bliżej nieokreślonym czasie (prawdopodobnie pod koniec XIX w.) na kamieniu wynurzającym się ze Stawu Dolnego, z którego bił Wielki Wodotrysk, umieszczono także wykonaną z brązu rzeźbę, wyobrażającą węża tryskającego z paszczy wodą. Od tego czasu fontanna ta nosi nazwę „Zmij”.

5. Szata roślinna

Przekształceniom ulegały w Zofiówce nie tylko budynki i rzeźby, ale także zieleń. Wiadomo, iż w pierwszym okresie istnienia ogrodu posadzono sosny wejmutki, kasztanowce, a także przywiezione z Tulczyzna topole włoskie, które aż do początku XX w. stanowiły charakterystyczny element krajobrazu Zofiówki. Najwcześniejszy opis dendrologiczny ogrodu, znany niestety tylko fragmentarycznie, sporządził Antoni Andrzejowski, profesor botaniki gimnazjum krzemienieckiego, który w 1829 r. wizytował szkołę bazylianów w Humaniu⁶⁶. Z fragmentów tego raportu dowiadujemy się, że rosły tam płatany, gledicje, sosny wejmutki, jarząby, kasztanowce, jesiony, tuje, jodły, ro-

⁶³ A. Kosarewskij, *op. cit.*, s. 36.

⁶⁴ I. Kosenko i in., *op. cit.*, s. 61.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 60.

⁶⁶ Wołyniak [pseud.], *O bazylianach w Humaniu*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” (dodatek do „Gazety Lwowskiej”), R. 27, 1899, s. 1144.

binie, złotokapy, magnolie, a także tulipanowiec⁶⁷. W wykazie rosnących w ogrodzie drzew i ozdobnych krzewów, zamieszczonym w opublikowanym w 1851 r. artykule F. Bazinera, wymienione zostały: paulownia, judaszowiec, głóg, kasztanowiec, katalpa, hibiskus, wiąz, jałowiec, sosna wejmutka, klon ostrolistny, lipa drobnolistna, glediczja, jesion, bożodrzew, sumak, sosna leśna, topola biała, wierzba iwa. Autor odnotował, że w czasie ostrej zimy w 1749 r. wymarł tulipanowiec, a wymienione przez niego drzewa i krzewy w dużej części ukryte są niekorzystnie w gęstwinie lasu⁶⁸. Warto zauważyć, że w wykazie Bazinera brak topól włoskich, ale jest to zapewne przeoczenie, bowiem te charakterystyczne drzewa można dostrzec na widokach Zofiówki aż do początku XX w. Wiemy natomiast, że ostre zimy 1869/70 i 1878/79 oraz 1909 r. doprowadziły do wymarnięcia rosnących w ogrodzie platanów. Znaczne szkody powstały również zimą 1979/80 r. z powodu dużych mrozów, a także wiosennych roztopów. Będąca ich następstwem fala gwałtownej powodzi spowodowała nie tylko uszczerbek w szacie roślinnej, ale też uszkodziła pawilony przy głównej bramie ogrodu, z których jeden został przez napór wody przesunięty⁶⁹. Z Dębinki (terenu na zachód od pierwotnej Zofiówki) przetrwał tylko jeden dąb z pierwotnego nasadzenia, liczący ponad 300 lat.

Zofiówka słynęła dawniej również ze wspaniałych kolekcji roślin cieplarnianych uprawianych w oranżeriach. Themery wspomina o palmach, figowcach i ananasach wystawianych latem do ogrodu⁷⁰, a Baziner wymienia w swym artykule dorodne drzewka cytrynowe, ananasy (których co roku zbierano około 3 tysięcy sztuk), brzoskwinie, winogrona, morele, fuksje, justycje, pelargonie, banany, kaktusy, mirty, passiflory, róże, kanny, klaceolarie, cynerarie, gloksynie, achimenesy, rododendrony pontyjskie, azalie indyjskie, kamelie japońskie, kletry, tytoń, chróscinę jagodną, zamije, cycasy, abutilony, alokasje, tradeskancje⁷¹. Rośliny te niestety czasami padały ofiarą braku odpowiedniej opieki, czego przykładem są araukarie, kamelie oraz inne ciepłolubne rośliny, które w latach 80. XIX w. wymarły, wyniesione z cieplarni na Pola Elizejskie i pozostawione tam na zimę. Ogólnie jednak, aż do rewolucji, Zofiówka utrzymywana była w dobrym stanie, co wynika chociażby z ówczesnych fotograficznych widokówek pokazujących fragmenty założenia.

6. Park Trzeciej Międzynarodówki

Zamęt lat porewolucyjnych odbił się niekorzystnie na stanie ogrodu. Wprawdzie w pierwszym okresie działania nowej władzy studenci szkoły rolniczej usiłowali z narażeniem życia chronić Zofiówkę, ale okres sowiecki to czas postępującego zaniedbania

⁶⁷ T. Themery, *op. cit.*, s. 46.

⁶⁸ F. Baziner, *Kratkoje opisanje Carycyna sada bliz g. Umani Kijewskoj guberni*, za: I. Kosenko i in., *op. cit.*, s. 58-59.

⁶⁹ uk.wikipedia.org/wiki/Національний_дендрологічний_парк_«Софіївка»

⁷⁰ T. Themery, *op. cit.*, s. 46.

⁷¹ I. Kosenko i in., *op. cit.*, s. 60.

założenia. W 1923 r. dokonano spektakularnej zmiany nazwy Zofiówki na Park Trzeciej Międzynarodówki. Usunięto wówczas popiersie carycy Aleksandry i pomnik Mikołaja I. W kolejnych latach ogród pozostawał pod zmieniającym się zarządem różnych instytucji, wchodzących w skład Rady Komisarzy Ludowych Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. W czasie II wojny światowej na polanie w zachodniej partii ogrodu, zwanej Dębinką, powstał cmentarz około 2000 niemieckich żołnierzy⁷².

7. Państwowy Rezerwat Zofiówka – Національний дендрологічний парк «Софіївка»

W 1945 r. założenie otrzymało oficjalną nazwę Państwowy Rezerwat Zofiówka. W 1948 r. opracowano generalny plan restauracji parku. Dokonano napraw małych form architektonicznych oraz rekonstrukcji zniszczonych rzeźb⁷³. Wszystkie stojące obecnie w Zofiówce posągi odtworzono z użyciem szkła organicznego, imitując wygląd pierwowzorów wykonanych z białego marmuru. Przeprowadzono także inwentaryzację drzew i krzewów, z której wynikało, że zachowało się jedynie 180 gatunków drzew i krzewów w stosunku do 377 rosnących tu przed wojną. Dzięki intensywnej akcji wzbogacania szaty roślinnej w 1960 r. było w Zofiówce już 520 gatunków, choć pominięto zupełnie, tak istotne w pierwotnym założeniu, topole włoskie, które np. w przypadku wyspy Anti-Circe spełniały wręcz programową rolę, nawiązując do słynnego pierwowzoru z Ermenonville – Wyspy Topolowej z grobowcem Rousseau.

W 1955 r. Zofiówka przeszła pod zarządek Akademii Nauk Ukrainy. Trzy lata później obszar parku został powiększony o około 15 ha, a następnie w 1972 r. o kolejne 5 ha, co dało łączną powierzchnię 153,7 ha. Od 1991 r., a więc od odzyskania przez Ukrainę niepodległości, założenie ma status niezależnej instytucji, działającej w ramach Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. W 1995 r. Zofiówka otrzymała medal europejskiej federacji stowarzyszeń „Europa Nostra”, której celem jest propagowanie i ochrona dorobku kulturowego i środowiska naturalnego Starego Kontynentu. Tym sposobem, ten położony na Wołyniu ogród (uznawany dziś właściwie za ukraiński), powstały z namiennej miłości polskiego magnata (który w 1794 r. postanowił zostać Rosjaninem) do pochodzącej z Turcji biednej greckiej dziewczyny, został uznany za część dziedzictwa europejskiego. Jest on jednocześnie jedynym zachowanym świadectwem największej w Rzeczypospolitej magnackiej fortuny, roztrwonionej beztrzesko przez potomków założycieli Zofiówki – Szczęsnego Potockiego i jego „Pięknej Bitynki”⁷⁴.

⁷² W 2000 r. szczątki poległych zostały ekshumowane i przewieziono do Niemiec (<http://fakty.ua/111098-s-territorii-umanskogo-dendroparka-quot-sofievska-quot-izvlecheny-ostanki-bolee-dvuh-tysyach-soldat-i-oficerov-vermahta>).

⁷³ Wszystkie, które znajdowały się w parku przed rewolucją, uległy całkowitemu zniszczeniu; z marmurowej figury Kupidyna, która stała na Górze Kaukaskiej, zachowały się jedynie skrzydła (obecnie w muzeum Parku).

⁷⁴ J. Łojek, *Potomkowie Szczęsnego, dzieje fortuny Potockich z Tulczyzna, 1799-1921*, Lublin 1980.

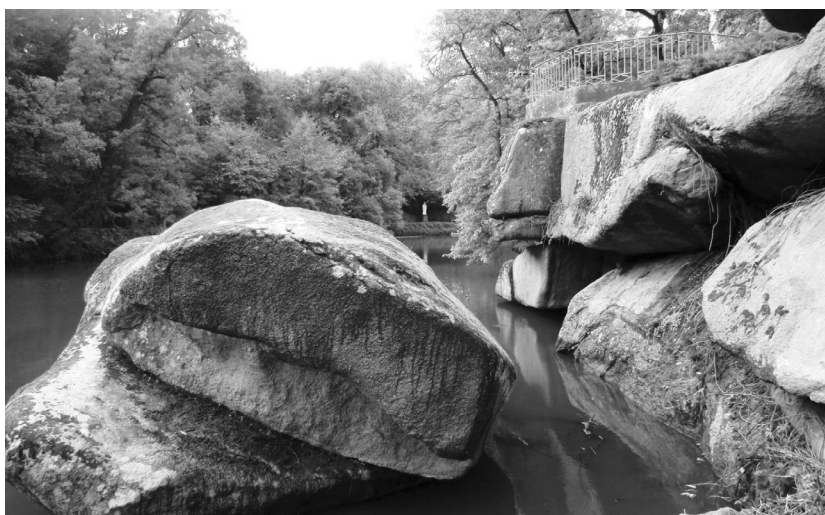
II. 1. Portret Zofii Wittowej jako westalki, Jan Chrzyciel Lampi St., 1791, Castello del Buonconsiglio, Trydent, fot. W. Brzezowski 2014

III. 1. Portrait of Sophia Witt as the Vestal, Giovanni Battista Lampi the Elder, 1791, Castello del Buonconsiglio, Trento, photo by W. Brzezowski 2014

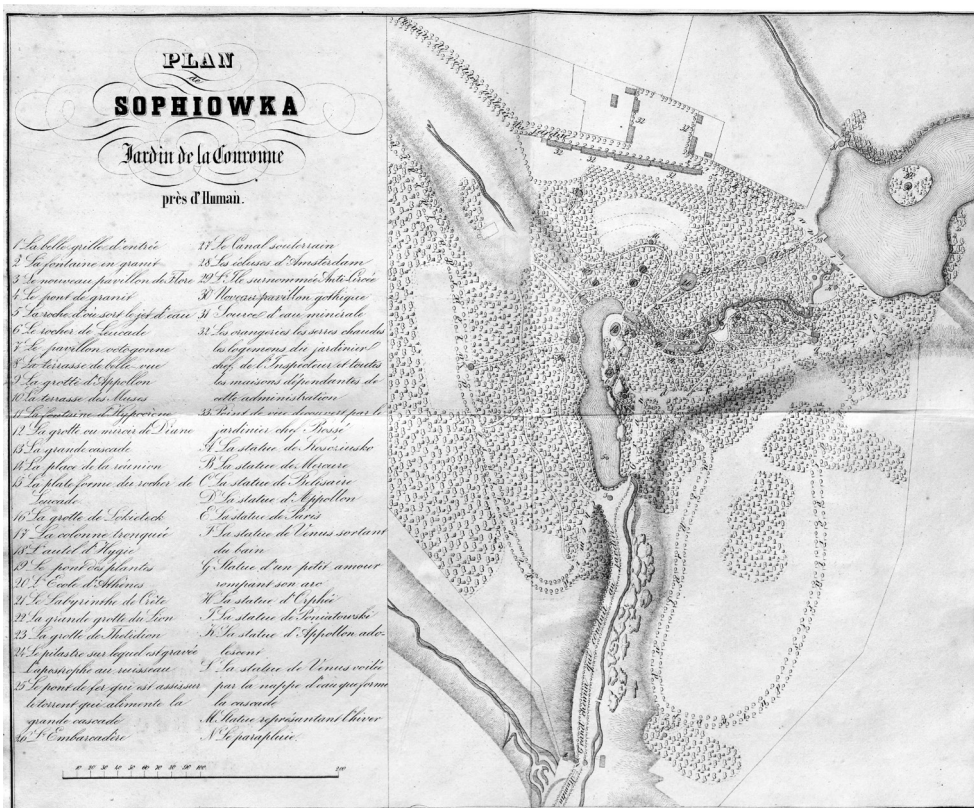
II. 2. Zofiówka, Skala Tarpejska, fot. W. Brzezowski 2013

III. 2. Sofiyivsky Park, Tarpeian Rock, photo by W. Brzezowski 2013

II. 3. Zofiówka, Skala Leukedyjska, fot. W. Brzezowski 2013

III. 3. Sofiyivsky Park, Leukata Rock, photo by W. Brzezowski 2013

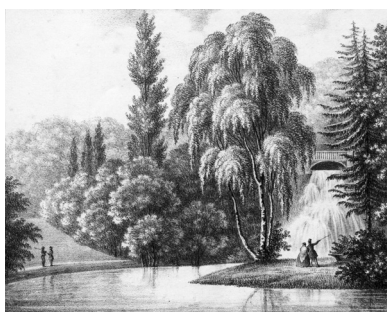
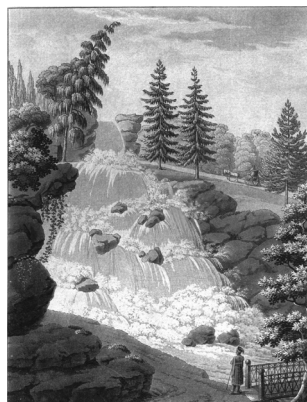

Il. 4. Plan ogrodu Zofiówka wg T. Themery'ego *Guide de Sophiowka*, Odessa 1846. Oznaczenia: 1 – Piękna Krata Wejścia, 2 – fontanna z granitu, 3 – nowy Pawilon Flory, 4 – most granitowy, 5 – skała, z której wytryskuje strumień wody, 6 – Skała Leukadyjska, 7 – Pawilon Oktagonalny, 8 – Taras Pięknego Widoku, 9 – Grota Apollina, 10 – Taras Muz, 11 – fontanna Hipokrene, 12 – Grota Zwierciadła Diany, 13 – wielka kaskada, 14 – plac zebrani, 15 – platforma na Skale Leukadyjskiej, 16 – Grota Łokietka, 17 – ścięta kolumna, 18 – ołtarz Hygei, 19 – most roślin, 20 – Szkoła Ateńska, 1 – Labirynt Kreteński, 22 – Wielka Grota Lwa, 23 – Grota Tetydion, 24 – pilaster, na którym wyryto apostrofę do strumienia, 25 – most żelazny przerucony nad potokiem, który zasila wielką kaskadę, 26 – przystań, 27 – kanał podziemny, 28 – Śluza Amsterdamska, 29 – wyspa zwana Anti-Circe, 30 – nowy pawilon gotycki, 31 – źródło wody mineralnej, 32 – oranżeria szklarni ciepłych, mieszkanie ogrodnika, inspektora i wszystkie mieszkania administracji, 33 – punkt wicedyrektora ogrodu Bossego; A – posąg Kościuszki, B – posąg Merkurego, C – posąg Belizariusza, D – posąg Apollina, E – posąg Parysa, F – posąg Wenus wychodzącej z kąpeli, G – posąg małego Amora napinającego łuk, H – posąg Orfeusza, I – posąg Poniatowskiego, K – posąg młodego Apollina, L – posąg Wenus przesłoniętej zasłoną z wody, którą tworzy kaskada, M – posąg przedstawiający Zimę, N – parasol

III. 4. Plan of Sofiyivsky Park after T. Themery's *Guide de Sophiowka*, Odessa 1846. Designations: 1 – the splendid entry grille, 2 – granite fountain, 3 – new Flora pavillion, 4 – granite bridge, 5 – the rock with the ejecting water jet, 6 – Leucadian Rock, 7 – octagonal pavillion, 8 – terrace of beautiful view, 9 – Apollo grotto, 10 – terrace of the Muses, 11 – Hippokrene fountain, 12 – Diana's Mirror grotto, 13 – great cascade, 14 – Assembly Square, 15 – Leucadian Rock terrace, 16 – Lokietek grotto, 17 – cutted column, 18 – Hygieia altar, 19 – plants bridge, 20 – the School of Athens, 21 – Cretan labyrinth, 22 – great lion grotto, 23 – Thetis grotto, 24 – pilaster on which is engraved the apostrophe to the stream, 25 – iron bridge spanning the stream that feeds the great cascade, 26 – harbor, 27 – underground channel, 28 – Amsterdam sluice, 29 – island called Anti-Circe, 30 – new gothic pavillion, 31 – mineral water source, 32 – warm greenhouses, gardener's flat, inspector's flat and all administration apartments, 33 – viewpoint of the garden director Bosse; A – Kościuszko statue, B – Mercury statue, C – Belisarius statue, D – Apollo statue, E – Paris statue, F – statue of Venus emerging from the bath, G – statue of young Amor tensioning the bow, H – Orpheus statue, I – Poniatowski statue, K – young Apollo statue, L – statue of Venus obscured with curtain created of water cascade, M – statue depicting Winter N – the umbrella pavillion

II. 5. Wielki wodospad, ryc. W.F. Schlotterbecka wg rys. W. Allana

III. 5. The Great Waterfall, etching by W.F. Schlotterbeck after drawing by W. Allan

II. 6. Widok Wielkiego Wodospadu i półwyspu Reunion, wg T. Themery'ego

III. 6. View of the Great Waterfall and Reunion peninsula, after T. Themery

II. 7. Złamana Kolumna, wg. T. Themery'ego

III. 7. The Broken Column, after T. Themery

II. 8. Kaskada Trzy Łzy i Złamana Kolumna, ryc. W.F. Schlotterbecka wg rys. W. Allana

III. 8. Three Tears Cascade and the Broken Col

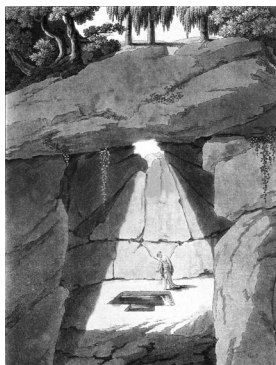
II. 9. Złamana Kolumna, fot. W. Brzezowski 2013

III. 9. The Broken Column, photo by W. Brzezowski 2013

II. 10. Kaskada Trzy Łzy, fot. W. Brzezowski 2013

III. 10. Three Tears Cascade, photo by W. Brzezowski 2013

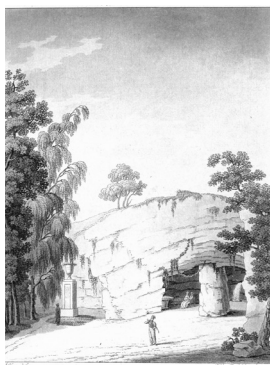
II. 11. Grota Krynica lub Zwierciadło Diany, ryc. W.F. Schlotterbecka wg rys. W. Allana

III. 11. Grotto the Fount or Diana's Mirror, etching by W.F. Schlotterbeck after drawing by W. Allan

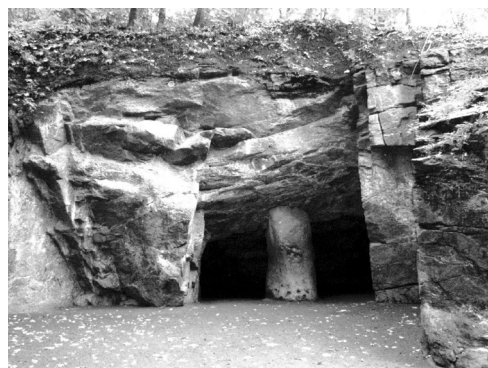
II. 12. Wejście do Groty Krynica, fot. W. Brzezowski 2013

III. 12. Entrance to Fount Grotto, photo by W. Brzezowski 2013

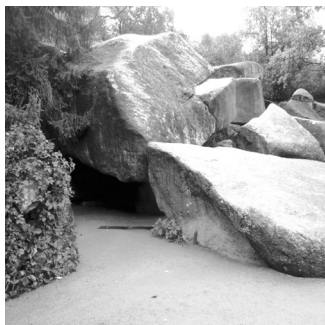
II. 13. Wejście do Groty Kalypso, ryc. W.F. Schlotterbecka wg rys. W. Allana

III. 13. Entrance do Kalypso Grotto, etching by W.F. Schlotterbeck after drawing by W. Allan

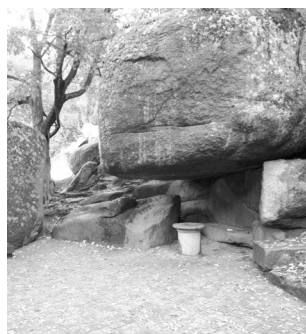
II. 14. Grota Kalipso, fot. W. Brzezowski 2013

III. 14. Kalypso grotto, photo by W. Brzezowski 2013

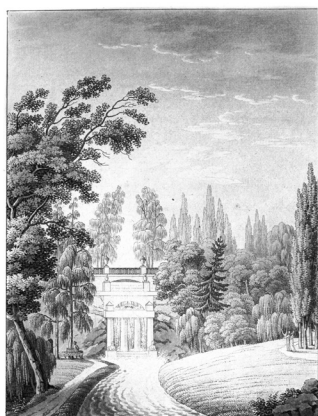
II. 15. Grota Strachu i Zwątpienia, fot. W. Brzezowski 2013

III. 15. Grotto of Fear and Doubt, photo by W. Brzezowski 2013

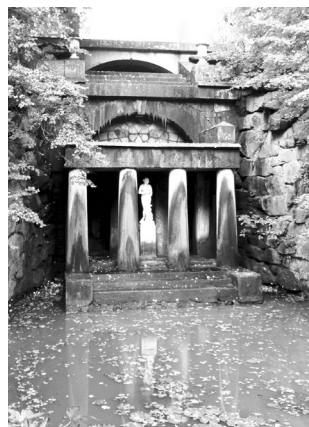
II. 16. Grota Zachodnia, fot. W. Brzezowski 2013

III. 16. West Grotto, photo by W. Brzezowski 2013

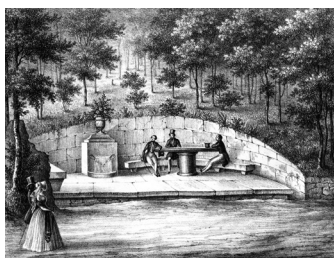
II. 17. Thetydion, ryc. W.F. Schlotterbecka wg rys. W. Allana

III. 17. Thetydion, etching by W.F. Schlotterbeck after drawing by W. Allan

II. 18. Thetydion (Grotta Venus), fot. W. Brzezowski 2013

III. 18. Thetydion (Venus Grotto), photo by W. Brzezowski 2013

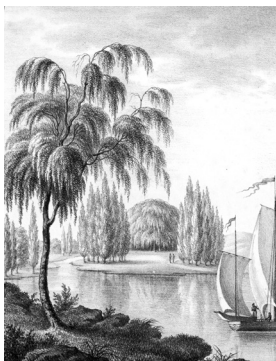
II. 19. Źródło Hipokrene, wg. T. Themery'ego

III. 19. Source Hippokrene, after T. Themery

II. 20. Źródło Hipokrene, fot. W. Brzezowski 2013

III. 20. Source Hippokrene, photo by W. Brzezowski 2013

Il. 21. Widok wyspy Anti-Circe, wg T. Themery'ego

Ill. 21. View of Anti-Circe Island, after T. Themery

Il. 22. Wyspa Anti-Circe, fot. ok. 1910

Ill. 22. Island Anti-Circe, archiv photo, circa 1910

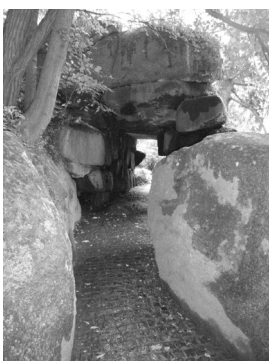
Il. 23. Wielki Staw z wyspą Anti-Circe, fot. W. Brzezowski 2013

Ill. 23. The Great Pond with Anti-Circe Island, photo by W. Brzezowski 2013

Il. 24. Widok od północy Stawu Dolnego i Wielkiej Fontanny, wg T. Themery'ego

Ill. 24. View of Lower Pond and Great Fountain from the West, after T. Themery

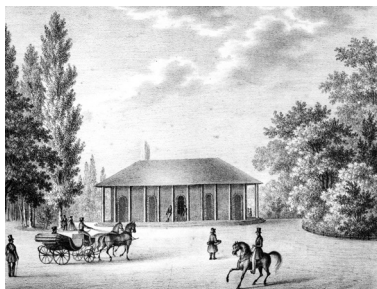
Il. 25. Przejście pod Wielkim Wodospadem, fot. W. Brzezowski 2013

Ill. 25. Passage under the Great Falls, photo by W. Brzezowski 2013

Il. 26. Dolina Gigantów widziana spod Wielkiego Wodospadu, fot. W. Brzezowski 2013

Ill. 26. Valley of the Giants as seen from Great Waterfall, photo by W. Brzezowski 2013

II. 27. Widok pawilonu rustykalnego, wg T. Themery'ego

III. 27. View of Rustical Pavillion, after T. Themery

II. 28. Pawilon Flory, fot. W. Brzezowski 2013

III. 28. Flora Pavilion, photo by W. Brzezowski 2013

II. 29. Widok Dolnego Stawu z Pawilonu Flory, fot. W. Brzezowski 2013

III. 29. View of the Lower Pond from Flora Pavilion, photo by W. Brzezowski 2013

II. 30. Różowy Pawilon na wyspie Anti-Circe (Miłości), fot. W. Brzezowski 2013

III. 30. Pink Pavilion on the Anti-Circe (Love) Island, photo by W. Brzezowski 2013

II. 31. Widok na Dolny Staw i półwysp Reunion, fot. W. Brzezowski 2013

III. 31. View on the Lower Pond and the Reunion peninsula, photo by W. Brzezowski 2013

II. 32. Zofiówka, plan ogrodu, stan obecny: 1 – wejście, 2 – Skala Tarpejska, 3 – Pawilon Flory, 4 – Most We-necki, 5 – Górką Kaukaska, 6 – Altana Chińska, 7 – Belweder, 8 – Kamień Śmierci, 9 – plac Reunion, 10 – przystań, 11 – Grota Zachodnia, 12 – Grota Strachu, 13 – Grota Łokietek, 14 – Grota Orzeszek, 15 – Most Żelazny, 16 – posąg Eurypidesa, 17 – źródło Hipokrene, 18 – obelisk Orzeł, 19 – złamana kolumna, 20 – Grota Lwów (Kalypso), 21 – Labirynt Kreteński, 22 – Grota Wenus, 23 – bażanciarńia, 24 – Pawilon Różowy, 25 – drewniany most, 26 – oranżeria, 27 – Kamionka, 28 – Śluza Amsterdamska, 29 – Górny Staw, 30 – Dolny Staw, 31 – fontanna Żmija, 32 – Basen Rybki, 33 – wielki wodospad, 34 – fontanna Siedmiostruzka, 35 – Morze Martwe, 36 – podziemna rzeka Styks, 37 – wodospad Trzy Łezki, 38 – główna aleja

III. 32. Sofiyivsky Park, actual plan: 1 – entrance, 2 – Tarpeian Rock, 3 – Flora Pavilion, 4 – Venetian Bridge, 5 – Caucasian hill, 6 – Chinese bower, 7 – Belvedere, 8 – Stone of the Death, 9 – Reunion square, 10 – harbor, 11 – western grotto, 12 – grotto of the Fear, 13 – grotto Łokietek, 14 – grotto Little Nut, 15 – Iron Bridge, 16 – Euripides statue, 17 – Hippokrene source, 18 – obelisk Eagle, 19 – broken column, 20 – grotto of Lions (Kalypso), 21 – Cretan Labirynt, 22 – grotto of Venus, 23 – pheasantry, 24 – Pink Pavilion, 25 – wood-en bridge, 26 – orangery, 27 – Kamionka river, 28 – Amsterdam sluice, 29 – Upper pond, 30 – Lower pond, 31 – fountain the Snake, 32 – pool of the Fish, 33 – the great waterfall, 34 – fountain Sevenstreams, 35 – Dead See, 36 – underground river Styx, 37 – waterfall Tree Tears, 38 – main avenue

Literatura

- [1] Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 10, *Województwo braclawskie*, Wrocław 1996, s. 110-131.
- [2] Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. 2, wyd. 2, Warszawa 1885.
- [3] Chrząszczewski A., *Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976.
- [4] Dołgorukow I., *Sławny bubny za gorami ili moje putieszewstvie kojekuda 1810 goda*, Moskwa 1870.
- [5] *Dzieje porozbiorowe narodu polskiego w żywym słowie*. VI. *Z dziejów Hajdamaczyzny*, cz. II, Warszawa 1905, s. 15.
- [6] Groza S., *Opisanie Sofijówki przez S. Gr. „Rimembranza”*, Wilno 1843.
- [7] Iwaszczenko B., *Istoriczeskij oczerk Umami i Caricina Sada (Sofijewki)*, Kijew 1895.
- [8] Jaroszewski T.S., *Wychowaniec pojętny Gradywa. Wiadomość o Ludwiku Chrystianie Metzllu. Materiały do Dziejów Zofiówki pod Humanem*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. XX, 1994, s. 309-352.
- [9] Korabita [pseud.], *Humań i Zofiówka*, „Wędrowiec”, XXXV, 1897, s. 697.
- [10] Kosarevskij A., *Gosudarstviennyj zapoviednik Sofijewka*, Kijew 1951, s. 7.
- [11] Kosenko I., Hraban G., Mitin W., Garbuz B., *Diendrologiczeskij park Sofijewka*, Kijew 1990.
- [12] Kosenko I., Hraban G., Mitin W., Garbuz B., *Diendrologicznij park Sofijewka*, Kijew 1996.
- [13] Kosenko I., *Sofiyivka*, Uman 2003.
- [14] Kosenko I., Szif J., *Mify i skazanija w parkie „Sofijewka”*, Uman 2006.
- [15] Kraszewski J.I., *Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budzaku*, t. 1, Wilno 1845.
- [16] Łojek J., *Dzieje pięknej Bitynki*, Warszawa 1972.
- [17] Łojek J., *Dzieje zdrajcy. Szczęsny Potocki*, Warszawa 1991.
- [18] Łojek J., *Potomkowie Szczęsnego, dzieje fortuny Potockich z Tulczyna, 1799-1921*, Lublin 1980.
- [19] de Messence de Lagarde-Chambonas A.L.Ch., *Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt...*, Paris 1824.
- [20] Niemcewicz J.U., *Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1817 a 1828 odbyte*, Paryż – Petersburg 1858, s. 305.
- [21] Rogotczenko A., *Umanskoje czudo. Sofijewka*, Kijew 1978.
- [22] Swaryczewska M., *Zofiówka Potockich w Humanu*, „Teka Komisji Architektury i Urbanistyki”, t. XXIV, 1990, s. 101-108; t. XXV, 1992, s. 95-104.
- [23] Themery T., *Guide de Sophiowka: surnommé la merveille de l’Ukraine, Jardin de la Couronne, situé près d’Human, dans les colonies militaires*, Odessa 1846.
- [24] Trembecki S., *Powązki*, [w:] *Dzieła poetyczne Stanisława Trembeckiego*, t. 1, Wrocław 1828, s. 31-39.

- [25] Trembecki S., *Sophiowka. Poème polonais, traduit vers francais par le Comte de Lagarde*, Vienne 1815.
- [26] Trembecki S., *Zofiówka*, Poznań 1822.
- [27] Wołyński [pseud.], *O bazylianach w Humanii*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” (dodatek do „Gazety Lwowskiej”), R. 27, 1899, s. 1144.
- [28] Wójcicki W., *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, t. II, Warszawa 1856.
- [29] <http://fakty.ua/111098-s-territorii-umanskogo-dendroparka-quot-sofievka-quot-izvlecheny-ostanki-bolee-dvuh-tysyach-soldat-i-oficerov-vermahta>.
- [30] http://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_дендрологічний_парк_«Софіївка».